

KOLONIFÖRBANDEN - en bortglömd del av vår militära historia under stormaktstiden

Av Lars Ericson Wolke

En mycket speciell del av den svenska militära bevakningen av gränsen mot Ryssland utgjordes av de s k koloniförbanden. Själva termen koloniförband antyder att det här rör sig om soldater som med sina familjer avsågs bosätta sig på strategiska punkter i gränsområdena.

Redan den romerska armén praktiserade under antiken soldatkolonier, s k castra stativa, i Gallien, vid Rhen mot de vidsträckta okontrollerade germanska områdena. Men även senare i historien möter vi liknande konstruktioner bl a i de portugisiska och spanska kolonierna och ryska soldatkolonier under Rysslands expansion över vidderna öster om Ural.

De strategiska förutsättningarna

Alltifrån den Tyska Ordens sammanbrott i Baltikum slogs polacker, ryssar och svenskar, samt i mindre utsträckning även danskar om bytet. För de återkommande svensk-ryska konflikterna, som ditintills mest utspelats längs Finlands långa östgräns, från Ishavet till Karelska näset, innebar detta att ytterligare en lång front hade öppnats. Redan 1581 erövrade svenskarna Narva. De la Gardies trupper fortsatte sin segerrika offensiv och erövrade en rad ryska fästen. I Teusina-freden 1595 blev de svenska landvinsterna dock blygsammare.

Allteftersom Rysslands försvagning åren efter sekelskiftet 1600 tilltog ökade också den svenska och polska inblandningen i de ryska affärerna. År 1610 ledde Jakob De la Gardie en svensk-rysk armé om 5 000 man in i Moskva, men några månader senare besegrades den av en polsk armé. I juli 1611 stormades Novgorod av svenska trupper och tre år senare erövrades ett ryskt fäste vid Volchovs inflöde i Ladoga. Därmed hade svenskarna tagit flera steg mot sitt strategiska mål, nämligen att behärska de inre vattenvägarna i nordvästra Ryssland. Efter en kortare belägring föll i september 1614 fästningen Gdov vid Pejpus östra strand i svenskarnas händer. I februari 1617 slöts freden i Stolbova, varigenom Sverige erhöll Ingermanland och Kexholm, men man tvangs avstå från sina uppnådda positioner djupt inne i nordvästra Ryssland och Novgorod lämnades efter sex år ockupation.

Gustav II Adolf betraktade dock 1617 års fred som en stor strategisk framgång och beskrev värdet av Ladoga som gräns mot Ryssland: "Så förhoppas jag till Gud, att det ock till ryssen bliva svårt över denna bäcken att hoppa". Finland och Estland skyddades nu av en rad vattendrag (Ladoga, Neva och Pejpus) samt av Ingermanland.

Gränsfästningarnas betydelse

Från år 1581 var det Narva som utgjorde den viktigaste svenska fästningen, en position som 1621 övertogs av det då erövrade Riga. Novgorod var åren 1611-17 den viktigaste ryska fästningen i svensk hand. Den näst viktigaste ryska fästningen var Ivangorod, inte minst eftersom innehavet av detta fäste skyddade det svenska Narva. De ingermanländska fästningarna - Nyen, Nöteborg, Ladoga, Koporje, Jama och Ivangorod - bevakades till betydande av finska förband. Detsamma gällde det 1611 erövrade Kexholm. Det längre söder om Ladoga liggande Tichvin besattes av andra svenska trupper. Vid de kortare perioder när Gdov och Staraja Russa befann sig i svensk hand hölls de besatta av betydande styrkor. Men svårigheterna att försörja garnisonerna var betydande, inte minst i det av polska, ryska och svenska trupper härjade området kring Novgorod, med risk för myteri bland legosoldaterna. I en sådan situation behövde pålitliga förband i garnisonerna.

Koloniförbandens utbredning

I Sverige är fenomenet koloniförband knutet till de baltiska provinserna, Karelen, Ingermanland och nordvästra Ryssland. Redan år 1624 möter vi vad som sannolikt kan betecknas som stadigvarande koloniförband, nämligen i en rulla över kompanierna i Kexholm och Nöteborg. Några år senare, 1635, omtalas uttryckligt kolonikompanierna i de båda fästningarna. Men det är först år 1640 som vi möter uppgifter om soldatbarnen på en av dessa orter, nämligen Nöteborg.

Dessa koloniförband hade sitt ursprung i Finland, både i Åbo län och i Karelen, vilket understryks av 1642 års organisation som försåg Anders Koskulls nyorganiserade koloniregemente med enheter ur Åbo läns infanteriregemente i Riga samt kompanier i Dorpat (Tartu), Reval (Tallinn), Pernau, Nöteborg, Kokenhusen och Kexholm. Ett drygt decennium senare, år 1656, var Anders Koskulls koloniregementes nio kompanier fördelade på: Dorpat, Marienburg, Kokenhusen, Reval, Neuhusen, Pernau, Kexholm och Finland. De olika kompanierna var dessutom fördelade på olika garnisonsorter, så att t ex Dorpat hade en besättning från fyra av koloniregementets kompanier. Efter erövringen av Riga 1621 föredrog svenskarna att inte modernisera stadens gamla slott, utan istället byggdes fästningen Neumünde på södra stranden av Dünas utlopp. Här placerades en viktig garnison. År 1640 förvandlades Neumündes garnison, som nu betecknades som skvadron och var fördelad på fyra kompanier, till koloniförband med permanent förläggning i skansen. Styrkan bestod av 510 man, befäl och manskap, rekryterade främst i sydöstra Finland.

Efter en indragning mellan 1660 och 1667 återuppsattes koloniregementet, nu med åtta kompanier fördelade på Neumünde, Demmin, Kexholm, Reval och Nöteborg. Men även

under de mellanliggande åren fanns enstaka kompanier kvar i verksamhet. År 1662 utgjordes t ex Nöteborgs garnison av kaptenen Johan Mårtensson Spiggs kompani. Det räknade i januari 116 man, varav åtta var utkommenderade utanför fästningen på "Grenswacht".

Efter 1674 räknade regementet, som nu var förlagt i Karelen, Estland, Livland och Ingermanland samt med en mindre del i Finland, 684 man fördelade på sju kompanier. Efter att tidigare ha rekryterats i Finland - och ett tag även i Ångermanland, Medelpad och Jämtland - fick Koloniregementet mot slutet av 1600-talet en alltmer baltisk prägel. År 1698 var vid det Blå regementet, som det nu kallades, endast 40 av 624 soldater rekryterade i Finland.

Varför koloniförband?

Koloniförbanden hade flera syften, men alla siktande mot ett gemensamt mål: att säkra tillgången på pålitliga, tjänstvilliga och motiverade soldater, som samtidigt var billiga i drift för kronan. Besluten om införandet av det yngre indelningsverket på 1680-talet var ett annat försök i samma riktning.

De stora geografiska ytor i öster som - till skydd mot såväl polacker som ryssar - skulle täckas med befästa garnisoner ökade dramatiskt under 1600-talets första kvartsekel. Även om betydande områden lämnades tillbaka till Ryssland efter Stolbovafreden 1617, kvarstod väldiga områden som krävde någon form av stadigvarande försvar.

Under hela 1600-talet var det finländska förband som utgjorde kärnan i många garnisoner, inte minst den i Riga. Men de kommenderade trupperna var ofta motvilliga att lämna hembygden till förmån för garnisoner där de inte sällan, för att låna Gustav II Adolf ord om förhållandena i just Riga, "dog som flugor sin kos" på grund av usla sanitära förhållanden. Dessutom medförde utbytet av garnisonstrupper dryga utgifter för de långväga transporterna. Mindre omsorg om avlösning visades de tvångsrekryterade soldater från Tröndelagen som 1658-59 sändes till Riga och övriga Livland, liksom de många skåningar som i synnerhet från och med 1670-talet sändes till Nyen och Nöteborg. Moralen och stridsvärdet hos dessa soldater kan dock med fog ifrågasättas.

Lösningen på dessa problem blev just koloniförbanden. Genom att förse soldaterna med en egen markplätt att bruka, så gav man dem en möjlighet att kunna påverka sin egen utkomst och försörja sin egen familj på garnisonsorten. Eftersom soldaterna gavs en extra förankring i garnisonsbygden behövde de inte avlösas på samma sätt som övriga förband.

Under hela stormaktstiden var behoven av nyrekrytering av trupper ett i högsta grad närvarande problem. Även här blev lösningen speciell inom koloniförbanden. De nya rekryterna söktes nämligen systematiskt bland de pojkar som föddes i soldatfamiljerna.

Soldatsönerna betraktades undantagslöst som framtida rekryter och fördes in i särskilda barnrullor. För varje rullförd pojke betalade kronan ut ett månatlig spannmålsunderhåll. Pojkarna delades in i tre klasser, 1:a klassen 1-3 år, 2:a klassen 4-9 år och 3:e klassen 10-15. Så fort de fyllt 15 år förväntades pojkarna ställa in sig i ledet i faderns förband som fullvärdiga soldater, ibland tidigare och då som trumslagare.

För de 77 soldatsönerna vid Nöteborgs garnison uppgick 1642 detta "barnbidrag" för den 1:a klassens pojkar till 1 1/4 tunna råg och lika mycket korn årligen, medan den 2:a klassen erhöll två tunnor råg och 8 kapp vardera. Den senare mängden erhöll även pojkarna i den 3:e klassen. På det här sättet gavs soldaterna möjlighet att föda sina söner, vilka annars sannolikt i mycket unga år hade tvingats söka tjänst på någon annan plats och därmed försvunnit ur arméns kontroll. Systemet var dock helt uppbyggt på soldatsönerna och den soldatfamilj som fick ett antal döttrar tvingades lösa försörjningen av dessa på egen hand. Sällan har det statliga nyttotänkandet i bidragssammanhang varit så uttalat och konsekvent.

Annars sörjde armén även för soldatsönernas skolgång innan de blev tillräckligt vuxna att kunna tjäna som fullvärdiga soldater. Ofta var det förbandets eller garnisonens präst som, mot ett mindre lönetillägg, åtog sig den uppgiften. Även vid enstaka vanliga förband förekom det undantagsvis soldatbarnskolor, men vid koloniförbanden var de snarast regel.

Koloniförbandens undergång

Efter fyra lugna decennier överskred den 3 juni 1656 ryska trupper gränsen vid Lawa, söder om Ladoga och snart stod Nöteborg och Kexholm under svårt tryck. Men de båda fästningarna med sina koloniförband höll ut. Längre söderut svärmade ryska trupper över Livland, belägrade Riga och erövrade en rad andra orter. I Dorpat återstod bara 140 man av 400 kolonisoldater när svenskarna tvangs ge upp efter löfte om fritt avtågande. I Kokenhusen massakrerades de överlevande ur besättningen tillsammans med en del civila när staden föll den 21 augusti 1656. Riga höll dock ut under tryck av såväl belägring som en härjande pestepidemi.

Men när ryssarna dragit sig tillbaka över gränsen var översten Koskulls koloniregemente i stort sett sönderslaget. I ett brev den 17 maj 1658 beskrev Gustaf Evertsson Horn "huru såsom överste Koskulls regemente, som för detta haver bestått allenast av kolonier eller knektesöner, är numera förmedelst avgång av pestilens och eljest vid varande krigsrupstur så försvagat, att dess fulla och tillbörliga tjänst icke kan prästera ...".

Denna gång återuppstod dock koloniförbanden likt fågel Fenix ur askan, men när kriget återkom ett knappt halvsekel senare blev utgången en annan. Med det Stora nordiska kriget och den ryska offensiven mot de svenska Östersjöprovinserna inleddes också Koloniregementets slutakt. I slaget vid Erastfehr stupade 143 man i strid mot Sjeremetjevs

ryska trupper. I augusti 1702 kapitulerade ett av regementets kompanier i Marienburg och i september gav ytterligare ett kompani upp kampen tillsammans med Nöteborgs garnison. När Riga föll den 1 juli 1710 hamnade delar av Koloniregementet i rysk fångenskap. Men den sista delen som deltog i strid var det kompani som ingick i Kexholms garnison, och efter kapituleringen den 9 september 1710 fick avtåga fritt. Därmed var Koloniregementet förintat och de gränsområden som det var tänkt att bevaka befann sig i ryska händer.

Att läsa:

Lars Ericson, "Armén är under Alperna ... och garnisonerna kring hela Tyskland. Den svenska krigsmakten i Östersjöområdet från 1590-talet till 1670-talet, i Dens., red., *Vägen till westfaliska freden. Sverige och trettioåriga kriget*, Lund 1998 s 39-82.

Herman Müllern, Koloniförband i stormaktstidens svenska krigsmakt. En orientering, i *Aktuellt och Historiskt. Meddelanden från Militärhistoriska avdelningen vid Kungl Militärhögskolan 1965* s 95-115.

© Lars Ericson Wolke 2004. Alla rättigheter förbehållna.

Detta är en utskrift från Lars Ericson Wolkes webbplats, www.ericsonwolke.se